



تبیین نظام الهیاتی عطار با تأکید بر مصیبت‌نامه (اسماء و صفات الهی)

خدیجه سادات طباطبایی * 

حسن اکبری بیرق ** 

چکیده:

اندیشه‌های الهیاتی در متون نظم فارسی، غنای خاصی به آن‌ها بخشیده است؛ به گونه‌ای که می‌توان با تأمل در آن‌ها، تحولات فکری در حوزه الهیات و کلام اسلامی، ایرانی را به دست آورد. مصیبت‌نامه عطار نیز سرشار از آموزه‌های دینی، کلامی و عرفانی است. به‌منظور بازسازی نظام الهیاتی عطار، فقراتی از این اثر که بر مضامین الهیاتی دلالت دارند، استخراج و با استفاده از روش تحلیل محتوا، دسته‌بندی شده‌اند. در مواردی نیز برای تسجیل حکم، به دیگر آثار عطار نیز استناد شده است. به نظر می‌رسد مشرب عرفانی «وحدت وجودی»، هسته مرکزی سامانه یزدان‌شناختی عطار را تشکیل می‌دهد. کاربست مفاهیم الهیاتی در نظام فکری عطار، به گونه‌ای است که تطابق کامل بین صفات و ذات الهی وجود ندارد. به باور او، اسماء و صفات الهی از طریق منطق عقلانی درک نمی‌شوند که چنین رویکردی برگرفته از آرای اشاعره است. او گاه وجود حق را یک ذات می‌داند که دارای صفات متعدد است که انعکاسی از آرای معتزله است و گاه نیز صفات خداوند را، نه عین ذات و نه غیر ذات مقدسش می‌داند؛ بلکه قائم به ذات احدیت می‌داند که طینی اشعری دارد. به‌علاوه، عطار در مسئله‌ی رؤیت خداوند نیز، دیدگاهی متناقض دارد که نسبت‌دادن او به یکی از مکاتب کلامی را دشوار می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: اسماء و صفات الهی، الهیات اشعری، الهیات معتزلی، عطار نیشابوری، مصیبت‌نامه.

۱. مقدمه

باورهای اکثر ادیان با نوعی انسان‌وار انگاری خداوند آغاز می‌شود (شهرستانی، ۱۴۲۱: ۱۰۸)؛ بنابراین اندیشه‌های مختلفی مبنی بر استدلال‌هایی در توجیه اسماء و صفات الهی شکل گرفت که به قول

* دانشجوی دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران sadattabatabaee@semnan.ac.ir

(نویسنده‌ی مسئول)

** دانشیار گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران hakbari@semnan.ac.ir

تاریخ دریافت مقاله: تاریخ پذیرش مقاله:

فویرباخ «این خدا نیست که انسان را به صورت خویش آفریده است، بلکه این انسان است که خدا را بر اساس صورت خویش تصور می‌کند» (به نقل از ابراهیمی‌دینانی، ۱۳۸۱: ۶۹)، از این رو طبیعی است که تصورات مختلفی از خداوند شکل بگیرد. همچنین، مسائل سیاسی مختلف موجب برانگیختن بیشتر بحث‌های کلامی، درباره‌ی حاکمیت خداوند بر امور بشری گردید (آرمسترانگ، ۱۳۸۵: ۲۶۱). ظهور مکاتب متنوع کلامی از جمله معتزلی، اشعری و... پیامد تأثیری بود که همین سنخ بحث‌ها در بین نخبگان ایجاد کرده بود. معتزله «عدل» را جزو مفاهیم یزدان‌شناختی می‌دانستند و معتقد بودند: هیچ فعلی از افعال خداوند نمی‌تواند مخالف اصل عدل خداوندی باشد (ریتر، ۱۳۸۸، ۹۲/۱). آنان بیش از حد خدا را عقلانی ساخته و تا آنجا پیش رفتند که عقل را درک‌کننده‌ی حسن و قبح همهی افعال دانستند (شهرستانی، ۱۴۲۱: ۴۲/۱). در مقابل عدّه‌ای از تمایز دیرین میان ذات خداوند و افعال او سخن می‌گفتند و معتقد بودند آن دسته از صفاتی که رابطه‌ی خدا را با جهان نشان می‌دادند، از ازل با او وجود داشته‌اند (ابن سینا، ۱۴۳۴: ۳۴۴). اشعری (۲۶۰، ۳۲۴ق) نیز، صفات را نه عین ذات و نه غیر ذات می‌دانست و معتقد به نظریه‌ی قدیم بودن صفات الهی بود. (اشعری، ۱۹۸۰: ۱۷۲)؛ همچنین، اشاعره برای افعال الهی به دنبال غرض و علت نبودند و افعال خدا را عین عدل می‌دانستند. آنان خداوند را خالق افعال می‌دانند و انسان کسب‌کننده‌ی فعلی است که خداوند مقدر کرده‌است (همان: ۴۷۷).

باید گفت معتزله و اشاعره به شیوه‌های مختلف کوشیده بودند میان تجربه‌ی دینی از خدا با تفکر عقلی معمولی پیوند ایجاد کنند. نتایج چنین تفکراتی، از حوزه متفکران و فقیهان خارج شد و به شاعران و صوفیان سرایت کرد (غنی، ۱۳۴۰: ۴۹۲.۴۹۳)؛ بنابراین مباحثه‌های کلامی در باب حقیقت خدا و عالم وارد آثار شاعران و نویسندگان گردید.

عطار یکی از افراد تأثیرگذار در شکل‌گیری برخی از جریان‌های اصلی الهیات ادیبانه و عرفانی محسوب می‌شود؛ لذا بررسی نظام الهیاتی حاکم بر آثارش حائز اهمیت است. همچنین، پژوهش‌هایی که تاکنون در این زمینه صورت گرفته فقط به یک جنبه از مباحث کلامی یا بررسی بخشی از اندیشه‌های عطار توجه داشته، اما پژوهشی که به طور منسجم به بررسی اندیشه‌های الهیاتی عطار پرداخته باشد، صورت نگرفته است. در این پژوهش بر آنیم به تبیین مصادیق و مضامین الهیاتی در مصیبت‌نامه‌ی عطار پرداخته و سپس به تشریح دیدگاه‌های او با تأکید بر اسماء، صفات و افعال الهی پردازیم.

۲. بیان مسئله

از آنجاکه اختلافات عقیدتی دو فرقه اشاعره و معتزله بر سر مسائلی چون رؤیت باری تعالی، جبر و اختیار و... موجب مشاجرات مفصل شد و طرفداران هر فرقه، دیگری را به بدعت‌گذاری در دین متهم کردند. همچنین چون اغلب بزرگان شعر فارسی گرایش‌هایی به یکی از این دو مکتب داشته و آرای خود را در اثبات یا تخطئه اصول اعتقادی یکی از این دو فرقه، به‌صراحت در آثارشان اظهار داشته‌اند، در نتیجه بخش عمده‌ای از محتوای شعر قدیم را موضوعات کلامی اشعری و معتزلی تشکیل می‌دهد و فهم این دسته از اشعار بدون شناخت اصول اعتقادی اشاعره و معتزله میسر نیست. همچنین درباره‌ی اسماء و صفات و افعال الهی در علوم قرآنی آثاری وجود دارد و در ادبیات نیز، پایان‌نامه‌هایی در این زمینه نگاشته شده است، اما اثری که به بررسی این عناوین در آثار ادبی به‌صورت منسجم پرداخته باشد، وجود ندارد؛ بنابراین پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به این سؤالات است:

- در مصیبت‌نامه، به کدام آموزه‌های الهیاتی اشاره شده است؟
- آیا بر اساس متن مصیبت‌نامه می‌توان نظام الهیاتی عطار را ترسیم نمود؟
- دستگاه یزدان‌شناختی عطار در مصیبت‌نامه چه مؤلفه‌ها و مختصاتی دارد و به کدام مکتب کلامی گرایش دارد؟

۳. پیشینه پژوهش

بررسی‌های انجام شده بیانگر آن است: که تاکنون تحقیق جامعی در مورد اندیشه‌های الهیاتی عطار صورت نگرفته است؛ ولی پژوهش‌هایی پراکنده در این زمینه صورت پذیرفته که به مواردی از آن‌ها اشاره می‌شود:

جهانی‌قادی و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهش خود با عنوان «بررسی و تحلیل اندیشه‌های کلامی عطار نیشابوری» به این نتیجه رسیده‌اند که اگرچه عطار دیدگاهی نزدیک به اشاعره دارد، برخی عقاید او متفاوت از اشاعره است.

پاشایی فخری و یانس (۱۴۰۰) در مقاله‌ی خود با عنوان «واکاوی محتوایی و ساختاری رؤیت خدا در اشعار عطار نیشابوری» مدعی شده‌اند که عطار به جلوه‌ی صفات حق باور دارد.

سپهری (۱۳۹۷) در تحقیقش با عنوان «بازتاب بارامانت، گنج مخفی و میثاق الست در آثار عطار، مولانا و حافظ بر اساس مفاهیم قرآنی» مدعی شده است که کاربرد این مصادیق در آثار آن‌ها متفاوت بوده و بسامد کاربرد آن در آثار عطار کمتر و در آثار مولانا بیشتر بوده است. همچنین، مصطفوی و مؤذنی (۱۳۹۵) به «بازتاب تمثیلی و لفظی اسمای الهی در آثار عطار» پرداختند به این نتیجه رسیده اند که بین صفات و ذات خداوند تطابق کامل وجود دارد که بوسیله‌ی تمثیل‌های کوتاه بیان شده است.

۴. روش پژوهش

روش این پژوهش تحلیلی توصیفی است که با بهره‌گرفتن از منابع مکتوب در زمینه‌ی عطارپژوهی و اسماء و صفات الهی و استفاده از مقالات معتبر، به تحلیل و بررسی اندیشه‌های الهیاتی عطار پرداخته شده است. داده‌ها براساس مطالعه‌ی کتابخانه‌ای گردآوری و تحلیل شده است.

۵. شرح مفاهیم

۱،۵. کلام: از دیدگاه ابن‌خلدون علم کلام متضمن اقامه‌ی دلایل عقلی بر عقاید دینی و ردّ مبتدعان در اعتقادات مذاهب پیشینیان است (ابن‌خلدون، ۱۳۴۵: ۴۵۸). همچنین حلبی در تعریف علم کلام به علمی اشاره می‌کند که «به وسیله‌ی آن می‌توان به احوال مبدأ و معاد بر طبق قانون اسلام آگاهی یافت.» (حلبی، ۱۳۹۲: ۲۸، ۲۹).

۲،۵. الهیات: واژه (Theology) که در زبان فارسی به معنای «الهیات» به کار می‌رود؛ ترکیبی از دو واژه یونانی Theos (به معنای خدا) و logos (به معنای کلمه) است. از این رو، «الهیات» به معنای سخن گفتن درباره خداست (هوردرن، ۱۳۶۸: ۱). همچنین، دانش خداشناسی و مسایل مربوط به خداست (معین، ۱۳۸۸: ذیل واژه). افلاطون (Theology) را به شعرا نسبت می‌دهد و مرادش داستان‌های راجع به خدایان بود (افلاطون، ۱۳۸۰: ۸۸۲، ۸۸۳/۲).

۳،۵. اسم: اسم «برای راهنمایی معنی وضع شده است و منظور از اسم بالعرض است نه بالذات و آنچه منظور است، مسماست نه اسم.» (سراج، ۱۹۱۴: ۳۵۰). آنچه دلالت بر معنایی دارد که با یکی از زمانهای سه گانه همراه نباشد و دلالت بر معنای موجود در خود دارد و آن چیزی است که فی